

Б.Сағындықұлы

Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты, филология ғылымдарының докторы,
профессор
Павлодар қаласы, Қазақстан

СИНТАКСИСТІК КҮРДЕЛЕНУДІҢ ШЕҢБЕРІ

Аннотация. Мақалада синтаксистік күрделену сөйлемнің бірыңғай мүшелері арқылы емес, бірыңғай мүшелі сөйлемдер арқылы анықталатыны сөз болады. Сөз тіркесі мен сөйлем мүшесі құрамының кеңеюіне салаласқан, түйдекті және тұрақты тіркестердің (бұл жерде тек фразеологиялық тұтастық ретінде келген бірліктерді ғана емес, С.Исаев тұжырымдауындағы атаулық тіркес ретіндегі син- таксистік бірлікті де айтып отырмыз) қатысы бар екенін сипаттадық.

Мақала синтаксиске, оның ішінде жай сөйлемнің күрделенуіндегі ерекшелікке арналған. Автор бұрыннан танылған күрделі бірліктердің қатарын оқшау сөз түрлерімен көрінуін нақтылайды. Әсіресе, одағай мен қарапта сөздердің сөйлемді күрделендірудегі қызметі алғаш рет ғылыми тұжырымға тартылады. Тұжырым осы уақытқа дейін айтылған ғылыми пікірлерді жинақтау мен қорытындылаудан тұрады.

Тірек сөздер: күрделі құрылым, жай сөйлем, сөйлем құрылымы, синтаксистік күрделену, мүшелі сөйлем, сөз тіркесі, сөйлем мүшесі, түйдекті және тұрақты тіркес, салаласқан тіркес, сөйлемнің күрделенуі.

Б.Сағындықұлы

Павлодарский государственный педагогический институт,
доктор филологических наук, профессор
Павлодар, Казахстан

РАМКИ СИНТАКСИЧЕСКОГО УСЛОЖНЕНИЯ

Аннотация. В статье речь идет о том, что синтаксическое усложнение определяется не однородными членами предложения, а односоставными предложениями.

Статья посвящена синтаксису, в том числе усложнению простого предложения. Автор уточняет, что ряд уже признанных сложных единиц выражен обособленными видами слов. Впервые освещается функция междометий и обращений в усложнении предложения. Заключение состоит в суммировании и обобщении существующих научных мнений.

Ключевые слова: сложная структура, простое предложение, структура предложения, синтаксическое усложнение, однородные члены предложения, словосочетание, фразеологические сращения, фразеологическая целостность, сочинительные сочетания, усложнение предложения.

B.Sagyndykuly

Pavlodar State Pedagogical Institute, Doctor of Philology, Professor

SCOPE OF SYNTACTIC COMPLICATION

Annotation. The article deals with the fact that the syntactic complication is determined not by homogeneous members of the sentence, but by single-component sentences.

The article is devoted to syntax, including the complication of a simple sentence. The author clarifies that a number of already recognized complex units are expressed by separate types of words. For the first time, the function of interjections and appeals in the complication of a sentence is highlighted. The conclusion consists in summing up and summarizing the existing scientific opinions.

Keywords: complex structure, simple sentence, sentence structure, syntactic complication, homogeneous members of the sentence, phrase combination, phraseological integrity, compositional combinations, sentence complication.

Күрделі құрылымдар мәселесі бүгін ғана қозғалып жүрген жоқ. Осыдан қырық жыл уақыт бұрын арнайы еңбек те жарық көрді. Ғалым Қ.Есенов жай сөйлем аясын күрделендіретін бірліктерді барынша ғылыми арнаға тартты, әрі дер кезінде ғылыми айналымға енгізе алды [1]. Тіпті, берісі түркі тіл білімі, арысы әлемдік тіл білімі Қ.Есенов қозғаған қағидаларға кейінірек келді [2]. Осыдан да біз өз тарапымыздан болған ғылыми мақалаларымызда Қ.Есеновтің алғашқы пікір туғызушы, әрі дұрыс пікір орнықтырушы ретінде танытып отырдық. Солай бола тұра, ғылымның бір орында тұрақтап қалмай, дамып отыратыны бар. Осы жағынан келгенде, сөйлем құрылымын кеңейтуде көптеген ғылыми топшылаулармен танылған бірліктердің атқаратын қызметі әр алуан екендігін байқаймыз. Сөйлем құрылымын кеңейтеді деген бірліктің мұндай дәрежеге жетпей қалатынын да мойындағанымыз жөн.

Көрсетілген мақаламызда синтаксистік күрделенудің сөйлемнің бірыңғай мүшелері арқылы емес, бірыңғай мүшелі сөйлемдер арқылы болатынын анықтадық [3]. Сөз тіркесі мен сөйлем мүшесі құрамының кеңеюіне салаласқан, түйдекті және тұрақты тіркестердің (бұл жерде тек фразеологиялық тұтастық ретінде келген бірліктерді ғана емес, С.Исаев тұжырымдауындағы атаулық тіркес ретіндегі синтаксистік бірлікті де айтып отырмыз) қатысы бар екенін сипаттадық. Енді осы аталған бірліктердің сөйлем құрамын кеңейтетіні, яғни сөйлемнің күрделенген түріне әкелетіні қайсы деген сұрақ мазалады. Ең алдымен, салаласқан тіркестер сөз тіркесінің материалы да, сөйлем мүшесінің материалы болып сөйлемнің бірыңғай мүшелері танылатыны анықталды. Бұл екеуінің синонимдес екендігі сөзсіз, бірақ әр мәндегі бірліктердің өзіндік мағынасы болатынын да ұмытпадық. Себебі «синонимдер белгілі бір ұғымды білдіргенімен, олардың арасындағы мағына жағынан толық сәйкестік, тепе-теңдік қасиет болмайды» [4, 109]. Дәл осы тұжырымды синтаксистік бірліктерді ажырату жолы ретінде пайдалану іске асты. Демек, салаласқан тіркестерді қабылдау сөз тіркесі құрамына ыңғайлы да, сөйлемнің бірыңғай мүшелері сөйлем мүшесі құрамында жұмсалудың жарамды.

Ойымызды тұжырымдасақ, салаласқан тіркестер / немесе сөйлемнің бірыңғай мүшелері мен тұрақты тіркес түрлері (фразеологиялық және атаулық) сөйлемнің күрделену жолын таныта алмайды. Ғалым Қ.Есенов және біздің түсіндіруімізде баяндауыш мүшелі сөйлем мүшесінің бірыңғайлануының мәні басқа. Ол сөйлемнің күрделенуіне әкеледі [3]. Дәл осындай қызметті түйдекті тіркестің бір түрі айғақтай алады. Әдетте, түйдекті тіркестер дегеніміз – толық мағыналы сөз бен көмекші мағыналы сөздердің байланысынан туған нәтиже. Мұның өзінің бірнеше жасалу жолы бар. Соның ішінде **е**, **ет**, **де** көмекші етістігімен келетін құрылым аса жауапкершілікпен қарауды қалайды. Ең алдымен, бұл көмекшілер тіркескен сөздер (мейлі етістік, мейлі басқа сөз табы) түйдекті тіркесті құрайды және солайымен келіп синтаксистік тұлға ретінде жұмсалады. Яғни, сөз тіркесінің жеке сынары немесе белгілі бір сөйлем мүшесінің қызметін атқарып, олардың күрделенуіне алып келеді. Екінші бір қыры, мұндай тіркестер немесе сөйлем мүшесі сөйлемнің күрделенуіне жол ашады. Оның өзіндік себебі бар.

Бәрімізге мәлім, сөйлем күрделенуінің бір жолы – қабыспалы оралым. Ал қабыспалы оралымның тілдегі көрінісі – үйірлі мүшелі құрылым. «Әдеби тілімізде қабыспалы

оралымды жасауға көбінесе есімше тұлғалы сөздер қатынасып отырса, сонымен қатар осындай функцияға есім сөздер де ие бола алады. Мұндай сөздер оралымды жинақтап, өздерін меңгере жұмсалған белгілі бір мүшеге қапсарласа айтылады. Меңгеруші сөз әр тұлғада келе береді, соған лайық ол сөйлемнің әртүрлі мүшесінің де қызметін атқарады» [1, 99]. Ғалым аталған оралымның қандай сөз таптарынан жасалатынын хабардар етіп, сөйлем мүшелік қызметін анық көрсеткен. Бізді ойландырғаны басқа жағы: біріншіден, түйдекті тіркестің қай түрі болмасын өзі материал болған синтаксистік тұлғаның (сөз тіркесі немесе сөйлем мүшесі) құрамын кеңейтеді. Осыған орай олар күрделі сөз тіркесі, күрделі сөйлем мүшесі немесе үйірлі сөйлем мүшесі болып анықталады. «Үйірлі мүше мен күрделі мүшені бір деп қарау қате, – дейді С.Аманжолов, – Біздің тілде бұл екеуі де бар. Үйірлі мүше – сөздердің ерікті тізбегі. Олар өз ішінде мағыналық та, грамматикалық та жікке бөлінеді, яғни сөйлемнің мүшесіне бөлінеді. Ал күрделі мүше дегеніміз бірінен-бірі бөлінбейтін, бөлінсе сөздің, сөйлемнің мағынасы бұзылағын сөздер тізбегі. Бұларды өзара мүшеге бөлуге де болмайды» [5, 160]. Әрі үйірлі сөйлем мүшесі, екінші жағынан, жоғарыда айтқан қабыспалы оралымның бірліктері болып саналады. Екіншіден, осы қабыспалы оралым бірліктері жай сөйлемнің күрделенген түрінің нақты белгісі ретінде жұмсалады. Сонда, ұғымы жағынан жақын бір ғана синтаксистік бірлік *түйдекті тіркес* деген атаумен сөзтұлға синтаксисінің құрамында, демек, сөз тіркесінің материалы; *үйірлі мүше* деген атаумен сөйлем мүшесі құрамында, демек, сөйлем мүшесінің бірлігі; *қабыспалы оралым* деген атаумен сөйлем құрылымында, демек, сөйлемнің күрделенуін тиянақтау жолында жұмсалады.

Сөйлем күрделенуін сөз еткен соң, оның қандай жолдармен берілетіні де айқындалғанын айта кеткеніміз орынды. Жай сөлемнің күрделенуін барынша негіздеген Қ.Есенов бұл қатарға *айқындауыштық қосалқы сөйлемдер* мен *синтаксистік оралымдар* түрін тартады. Айқындауыштық қосалқы сөйлемдер қатарын онашаланған, қыстырма, қыстырынды және бірыңғай мүшелі сөйлемдер толықтырады да, синтаксистік оралымдар қатарында жанаспалы және қабыспалы оралымдар тұрады. Сөйлемнің осы бір тұрғысынан келгенде, ғалымның еңбегі – классикалық еңбек екені ақиқат. Бірақ ғалым, не сыры бар екен, оқшау құрылым түрлерінің барлығын, оның ішінде одағай сөз бен қарапта сөздерді, мысал-дерекке тартпайды. Бұл мұндай тілдік бірліктердің тіл білімінде әлі де болса танылмады дегенге әкелмейді. Әйтпегенде А.Байтұрсынұлы одағай сөздерді морфология шеңберінен шығармағанымен, сөйлем жүйесінде бұратана сөздердің қатарына қарапта сөздерді тірек еткен [6, 286]. Сондай-ақ, Қ.Жұбанов аталған бірліктерді жеке жіктемейді. Себебі «одағайлардың бәріне негіз болған нәрсе – қарапта сөз» деп таниды. Ал одағай сөздерге қатысты ойларынан қажетті ғылыми тұжырым таратуға болады: «Шаруашылық одағайлары сөз емес. Сөз екі адамның арасындағы ойды білдіру үшін, түсінісу үшін керек. Ал одағайлар екі адам емес, адам мен табиғат арасында ғана қолданылады; сөз айтылған жерде сөйлесу болады, ал одағайларды айтқанда біржақты сөйлеу бар да, екіжақты сөйлесу жоқ. Онда да одағайлар жауап сөз күтпейді, тек жұмысты өндіру үшін айтылады, яғни одағайлар – өндірістік сөздер» [7, 529].

Ғалым еңбегін ақтара отырып, қазіргі танымдағы шақыру одағайларының түп-тамырына, шығу тарихына көз жеткіземіз. Әрбір шақыру бірлігі «құрылысы жағынан жеке сөз, атқаратын қызметі жағынан сөйлем, не сөйлемдер жинағы» болып шығады [6, 527]. Көңіл-күй одағайларының шығу төркінінде де сөйлемге тән белгі бар. Ол – адамның болар іс-әрекетіне әсері, не қуантады, ренжітеді, өкіндіреді т.т.б. Демек, одағай сөздер араласқан сөйлемдер құрамы жағынан күрделенген. Себебі одағай сөздердің мағынасында көңіл-күйді, сезімді білдіру мақсаты бар. Тіпті, бұйрықты сөйлемге тән белгілердің көбі (тілек-өтініш, бұйыру, қорқыту т.б.) кездеседі.

Жалпы, қарапта, қыстырма және одағай сөздерді синтаксистік қалыпқа түсіріп, *сөйлемдегі оқшау сөздер* деген атпен жинақтаған М.Балақаев болды. Мәселен, ғалым: «Қарапта

сөз диалогта, шешендік сөзде, үндеуде, поэзияда және түрлі хаттар мен ісқағаздарында қолданылады, – деп олардың жұмсалыуындағы ерекшеліктерді төмендегіше сипаттайды: – Айтылған ойдың кімге арналғанын, кісінің оған назар аударуымен қатар, олар сөйлеушінің көңіл-күйін, модалдылықты, кісінің сезімін білдіреді» [8, 162]. Бұл белгілер де сөйлемге қатысты шарттарда қылаң береді. Яғни, қаратпа сөздерді де сөйлемнің күрделенуіне жол ашады деп түсінгеніміз абзал.

Әрине, Р.Сыздық көрсеткеніндей, «Оқшау сөз» деген термин шартты, өйткені сөйлем мүшелерінен оқшау тұратын элементтер жалғыз дара сөздер ғана емес, сөз тіркестері де, сөйлемдер де болып келеді» [9, 102]. Ғалым Қ.Есенов еңбегінде берілген оқшау құрылымдардың түрлері тек сөздік тұлғасында ғана емес, сөз тіркесі мен сөйлемдік құрылымда да болатыны нақты мысалдармен бекітілген. Ал одағай сөздерді тыңғылықты таратқан Қ.Жұбанов олардың жеке сөзбен берілсе де, сөйлемдік түсінікте жұмсалатынына аса мән берген. Қаратпа бірліктің де құрылымы жағынан жайылмаланып кетуі сирек. Сондықтан да «Біреуге арналып айтылған сөйлемде оның кімге арналып айтылғанын білдіретін сөз не сөз тіркесі болуы мүмкін» [8, 162] және «Қаратпа бір сөз болып та (жалаң), бірнеше сөз болып та (жайылма) келеді» [9, 110] деген ереже-анықтама орныққан.

Қорыта келгенде, Қ.Есеновтің орасан еңбегі негізінде, кейінірек біздің тарапымыздан болған мақалалық зерттеулерде синтаксистік күрделенудің шеңбері анықталғандай болды. Ең алдымен, сөз тіркесінің құрамын күрделендіретін бірліктер ретінде салаласқан тіркестер, түйдекті тіркестер, тұрақты тіркестер және түйіспелі тіркестер (бұл бірліктің әлі де болса ғылыми әлеуеті қалыптасқан жоқ) танылды [2]. Екіншіден, бұлардың барлығы да сөйлем мүшесін жайылмаландырады. Тек бір-екеуінің (салаласқан және түйдекті тіркестің бір жолының) басқаша атаумен, дәлірек айтқанда, сөйлемнің бірыңғай мүшесі және үйірлі мүше болып орналасатыны дәйектелді [3]. Үшіншіден, сөйлемнің күрделенуін танытатын айқындауыштық қосалқы сөйлемдер мен синтаксистік оралымдар негізделді. Тек алғашқы күрделенудің қағарын одағай және қаратпа сөздердің құрылымы толықтырды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Есенов Қ. Қазақ тіліндегі күрделенген сөйлемдер. Алматы: Ғылым, 1974. 197 бет.
- [2] Сағындықұлы Б. Қазақ тілі синтаксисіндегі күрделілік мәселесі // Ғылыми журнал: ПМУ Хабаршысы. Филологиялық серия. № 1, 2013. 163-170 бб.
- [3] Сағындықұлы Б. Синтаксистегі күрделілік: бірыңғайлануға түсінік // Көкшетау: Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің хабаршысы. Филология сериясы. № 4. 2013. 170-175-бб.
- [4] Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ф. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Алматы: Санат, 1997. 256 б.
- [5] Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. Алматы: Санат, 1994. 320 б.
- [7] Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. Алматы: Ана тілі, 1992. 448 б.
- [8] Жұбанұлы Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: Ф.Әнес. Алматы: Абзал-Ай, 2013. 640 бет.
- [9] Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі грамматикасы. Синтаксис. Алматы: Қазақтың мемлекеттік оқу-педагогика баспасы, 1961. 290 б.
- [10] Қазақ тілінің грамматикасы. 2-т. Алматы: Ғылым, 1967. 235 б.